

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94(477)

**Володимир Пилипенко,
Олександр Бондар**

ОПИС ЛЮБЕЧА 1606 р.

Стаття присвячена замку в Любечі – важливому оборонному пункту на Дніпрі, що дозволяв контролювати підступ до Києва та Чернігова. Його опис здійснено на підставі ревізії польського дворянина Станіслава Мишка. Він склав інвентар замку та міста Любеча 1606 року. Поєднання археологічних та писемних джерел дозволяє досить точно описати фортефікації оборонного пункту.

У статті вперше друкується повний опис замку Любеча.

Ключові слова: Любеч, замок, інвентар, фортифікація.

На сьогодні не викликає сумнівів, що містечко Любеч є одним з найдавніших в Україні. Перша згадка про нього відноситься до 882 р. У давньоруський час тут було значне за розмірами місто, що мало свою досить складну фортифікаційно-планувальну структуру. Давньоруські укріплення Любеча, ймовірно, загинули або сильно постраждали в результаті подій середини XIII ст., пов'язаних з монгольським вторгненням на землі Південної Русі та подальшими міжусобними війнами. Уже в другій половині XIV ст. Любеч і його округа увійшли до складу Великого князівства Литовського. З цього часу ядром його укріплень стає Замок, котрий розташовувався на сучасному городищі Замкова або Мазепина Гора. Безпосередньо він неодноразово згадується в документах XV–XVII ст. [8]

Плато лівобережної тераси р. Дніпро, на якому розташовується Любеч, міститься на висоті 35–45 м над рівнем заплави. Саме на ньому і виникають усі укріплення пізньосередньовічного Любеча, оскільки це місце порізане значною кількістю ярів, що сприяло зведенню тут фортифікаційних споруд [2, с. 86-91].

Домінантною частиною всіх пізньосередньовічних укріплень Любеча, як вже згадувалося, був Замок, який міститься в центральній частині сучасного містечка, на останці лівого високого берега Дніпра. Розміри його городища на сьогодні становлять 110x42–30 м. Замкова гора орієнтована довгою віссю за напрямком північний схід – південний захід. В'їзд на городище, шириною близько 20 м і довжиною 40 м, розташований на південно-західному, пологому схилі останця [4, с. 60].

Археологічні дослідження 1950-х і початку 2000-х рр. виявили щонайменше три періоди перебудови фортифікаційних споруд на Замковій Горі – XV, XVI і XVII ст. Два перших періоди були представлені укріпленнями «в забор» або ж стовпово-перекладними конструкціями, третій період – рубленими конструкціями [4, с. 60-61; 5, с. 485].

У XV–XVII ст., окрім класичних дерево-земляних укріплень, на Замковій Горі

© **Бондар Олександр Миколайович** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею імені Василя Тарновського.

© **Пилипенко Володимир Миколайович** – кандидат історичних наук, доцент Національного університету «Чернігівський Колегіум» імені Т.Г. Шевченка.

виникають і фортифікації у вигляді ронделей на північному схилі, спорудження яких вже відповідало веденню бою з використанням вогнепальної зброї. Перепис-інвентар, датований 1606 р., описує укріплення Замку. За цими відомостями, він був невеликий, «на постріл з лука». Замкову гору з містом розділяв рів із воротами на двох ланцюгах. При вході в Замок знаходилася двоповерхова вежа, а замкові укріплення були представлені двома городнями з бланкуванням [12, с. 18-19]. Тут також згадується ще одна двоповерхова вежа, поряд з якою знаходилися комори, кухня, пекарня і пивниці. Загалом укріплення та набір споруд на території Любецького замку був класичним для замків Великого князівства Литовського періоду XVI – початку XVII ст. [7, с. 47-52].

Оскільки пізньосередньовічний Любеч був містом, хоч і приватновласницьким, тому, окрім замкових, мав також потужні міські укріплення, котрі утворювали його фортецю. Вони розташовані на північний захід і південь від Замку та були розділені ярмом, що тягнеться на північ в напрямку р. Гончарівки. Цей яр огинає зі сходу останець, на якому знаходиться Замок. По його дну здавна проходила дорога, що вела на Подільницю та Оболоння. Ці укріплення відображені на плані фортифікацій Любеча 1651 р. та малюнку цього ж року [3].

Південні укріплення розташовані на південний схід від центральної дороги і представляли собою фортецю неправильної форми, площею близько 4,2 га (350x200 м), відрізану від плато з південного боку ровом (ширина 18–20 м, глибина до 1,5 м) і валом (ширина 16–20 м, висота до 2 м). При спорудженні фортеці були вдало використані особливості рельєфу місцевості, а найбільш вразливі місця посилено оборонно-інженерними спорудами. Схили з північного та східного боків ескарпувалися на висоту більше ніж 2 м. По валу укріплень, як засвідчує той же опис і план 1651 р., проходив гострокіл. Особливістю Любецьких укріплень є те, що bastiони, ронделі та редани вирізалися в схилі тераси в два яруси один над одним. Східна сторона фортеці проходила вздовж лівого берега р. Гончарівки та була додатково укріплена терасою з чотирма ронделями. Вони розташовані на ділянці більш пологого схилу берега річки. Тераса міститься на 5 м нижче рівня майданчика фортеці. Завдяки опису 1606 р. та малюнків 1651 р. можна говорити про те, що частина цих укріплень споруджена вже після відновлення Любеча після 1666 р., тобто в ті часи, коли містечко стало сотенним центром Любецької сотні Чернігівського полку [8, с. 41-42].

У північній частині фортеці містився вузол оборони, що складався з валу (ширина 6 м, висота 1,5 м), ескарпу (висота 3 м) і трьох ронделей. Два ронделі розташовувалися за валом на рівні майданчика городища, третій – нижче цього рівня. Над ним по краю фортеці був насипаний невисокий (до 1 м) земляний бруствер. Також поряд були земляні фортифікації, які прикривали в'їзд з боку р. Гончарівки.

Ще одним вузлом оборони пізньосередньовічного Любеча були укріплення на горі Лисиці. Вона розташована на північ від Замку, через русло р. Гончарівки. Лиса Гора (або ж Лисиця) являє собою трикутний останець, гострим кутом спрямований у південний бік (убік Замкової гори), має круті схили. З напільного боку городище (площа 0,15 га) відрізане від плато ровом, за яким міститься вал. Рів Лисиці (ширина 12 м і до 4 м глибини) має трикутний профіль і з півночі переростає в яр. Рови з подібним профілем були зафіксовані в укріпленнях Батурина XVII ст. та інших фортифікаціях козацької доби. Ймовірно, тут містилася артилерійська батарея, що прикривала Замок, Поділ і Оболонь. Близько середини XVII ст. на Лисиці було споруджено невеликий bastiонний ретраншемент, це добре видно на малюнку 1651 р. В описі 1606 р. про ці укріплення не згадано, тож також можна допустити, що вони виникли між 1606 та 1651 рр. Утім, перевірити це припущення можна буде лише майбутніми археологічними дослідженнями.

На початку XVIII ст. Любецька фортеця втратила свої оборонні функції та більше не відновлювалася. У першій половині XVIII ст. існували проекти побудови нової полігональної фортеці на північ від сучасного Любеча. Проте вони так і не були реалізовані [13, с. 569].

У епоху пізнього середньовіччя Любеч мав, так би мовити, класичну міську схему, характерну для більшості міст того часу. Основними його складовими були замок,

фортеця, неукріплені посади-слободи та поділ. Кожен з цих районів відображав певну соціальну структуру та соціальну стратифікацію населення [11, 28-29].

На жаль, до нашого часу не збереглося детальних описів міста Любеча XV–XVI ст., як загалом і картографічних матеріалів. Масштабних археологічних досліджень на території Любеча також ніколи не проводилося, за винятком розкопок на Замковій Горі 1957 – 1960-х рр., 2010-2012 рр. та невеликих за об'ємом розкопок на території самого міста протягом 1989-1990 та 2009, 2012 – 2017 рр. Проте окремі фрагменти записів тогочасних документів, літописів та використання джерел більш пізнього походження дозволяють у загальних рисах відтворити основи містобудівничі напрямки, за якими розвивався Любеч. У нашому розпорядженні є дані про те, що Любеч неодноразово знищувався. Так, лише за XVI ст. місто було частково або повністю взяте московськими військами щонайменше 2 рази. У 1536 р. московські війська «острог взяли и посады пожгли». 1551–1552 рр. місто знову було захоплено московитами.

Вірогідно, що в Любечі у XV–XVI ст. було заселено на горі ту частину, котра була укріплена. Так, за даними початку XVII ст. в межах укріплень містилося близько 90 дворів з близько трьохсот. Інші 202 міщанських та 8 боярських дворів стояли за межами укріплень та внизу. Судячи з плану середини XVIII ст. більшість з цих дворів містилась якраз на подолі.

Так, торгова зона, імовірно за все, розташовувалася біля підніжжя тераси дещо південніше Замкової Гори. На це вказує відразу кілька факторів: знахідки на цій території місцевим населенням значної кількості різночасового нумізматичного матеріалу; над цим місцем височіла з XVI ст. церква Св. Параскеви П'ятниці, яка вважалася заступницею торговців та покровителькою взагалі торгівлі [1; 9].

Цікаво, що завдяки опису 1606 р. можна прослідкувати шлях по Любечу С. Мишка, коли він описував місто. Описувач розпочав свій шлях від Київських воріт і йшов по головній вулиці фортеці, спускаючись до Брагинської брами. Через 30 м після Київських воріт він потрапив на місцевий ринок, над яким, ще щонайменше з початку XVI ст., стояла дерев'яна П'ятницька церква. Далі перед поворотом на Замкову Гору він бачив три вулиці, що розділяли міську фортецю на три значні квартали. По першій вулиці С. Мишко потрапляв до Замку, по двох інших на територію безпосередньо фортеці. На сьогодні всі вказані в описі 1606 р. вулиці також збереглися. Перебуваючи на Замковій Горі, він обійшов її проти часової стрілки, також описуючи все на своєму шляху. Після чого із Замку повернувся на територію міста й пішов по двох раніше згаданих вулицях, нарахувавши 28 будинків міщан і 60 будинків шляхти, бояр, замкових слуг та священослужителів. Обійшовши всі укріплення міста, С. Мишко зазначив, що від брами до брами проходить вал, поверх якого стоїть гострокіл. Цікаво, що в описі міста, на відміну від Замку, він не згадав жодної башти. Вірогідно, що їх, окрім надбрамних, просто не було у 1606 р., а збудовані вони були вже пізніше. Навряд чи такий важливий момент, як оборонні вежі, не взяли б до уваги. Вийшовши на передмістя, С. Мишко зазначив, що там міщанських будинків 202, а боярських 8. Для цього він, вірогідно, зробив півколо, вийшовши з Брагинської брами, пройшовшись по Подолу та знову піднявшись на передмістя до Київської брами. Таким чином, опис 1606 р. цікавий не лише з точки зору соціальних, оборонних чи економічних аспектів, а також і з точки зору мікротопографії Любеча того часу, що дає змогу порівняти із сучасним станом топографічної структури містечка.

Загалом наведений нижче опис Любеча 1606 р. вже давно відомий дослідникам. Уперше фрагменти з нього були опубліковані в «Киевской старине» за 1896 р, наступного року оприлюднив – А. Яблоновський, у 1912 р. – П. Клепатський, на початку 2000-х рр. – І. Кондратьєв та О. Мальченко [11, с. 29-30; 8, с. 40; 10. 193-194]. Утім, цей опис жодного разу не публікувався повністю, а тим паче в перекладі на сучасну мову. На жаль, не всі слова рукописного тексту можна сьогодні розібрати в силу різних причин, збереженості документа, почерку та ін. Тому, в тому випадку, де виникали подібні ситуації, ми залишали оригінальне слово в дужках у тому варіанті, який вдалося розібрати, іноді висуваючи свою версію його трактування, позначену знаком питання.

1. Бондар О. Дерев'яні церкви Любеча (до питання про локалізацію) // Чернігівські старожитності. Науковий збірник за матеріалами VIII наукової конференції «Старожитності Чернігово-Сіверської землі в загальноєвропейській культурній спадщині». Випуск II. Чернігів, 2009. С.26-32.
2. Бондар О. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини у XV – XVIII ст.: ілюстрований довідник. К. 2015. 178 с.
3. Бондар О., Кондратьєв І., Волков М. Невідомий малюнок Любеча 1651 р. // Сіверянський літопис. 2015. № 4. С. 44-45.
4. Веремейчик О. Бондар, О. Дослідження Замкової Гори біля с-ща Любеч Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.// Археологічні дослідження в Україні 2010 р. К., 2011. С. 60-61.
5. Веремейчик О., Бондар О., Терещенко О. Дослідження Замкової Гори у смт Любеч Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. // Археологічні дослідження в Україні 2011 р. К, 2012. С. 485-486.
6. Вечерський В.В. Фортеці й замки України. К., 2011. 664 с.
7. Города, местечки и замки Великого княжества Литовского: энциклопедия. М., 2009. 312 с.
8. Кондратьєв І. Любеч (матеріали до довідково-енциклопедичних видань) // Сіверянський літопис. 2008. № 2. С. 35-45.
9. Кондратьєв І. З історії П'ятницької церкви Любеча у XVI–XVIII ст. // Хрещення Київської Русі: визначна подія в історії українського народу (матеріали науково-практичної конференції) / Чернігівський центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій, Український інститут національної пам'яті. – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2013. – 122 с. – С.30-33
10. Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV-XVII ст.). К., 2001. 380 с.
11. Пляшко Л. Подорож до міста XVIII століття. К., 1980. 152 с.
12. Ситий Ю., Кондратьєв І. Етапи існування Любецького замку в XIV – XVII ст. (за матеріалами археологічних досліджень Б.О. Рибаківа) // Сіверянський літопис. 2012. №5-6. С. 12-21.
13. Чернігівщина: енциклопедичний довідник. К., 1990.

«INVENTARIUM CAPTIVS LUBECEN ET LOYOWAGORA ANNI 1606»

32

Інвентар мною, Станіславом Мишком, дворянином Його Королівської Милості на Варковичах, висланим до [od...ganie] Любецького і Лоевського староства із замками і стрільбою, з містами, з корчмами, і з боярами, з волостями, з їхніми пожитками, з полями, з озерами, з млинами, з повинностями: подане ЙМсці Пану Миколайові Струсові з Коморова старості Хмельницькому, зроблений і відданий в року шістсот шостому дня п'ятнадцятого грудня.

ПЕРШ ЗА ВСЕ

Замок і містечко Любеч від Дніпра на чотири чи п'ять стаян (стадій?) на горі сидить. Озеро заходить від Дніпра. Передмістя, котре осаджене під самою Замковою горою від Брагіна йдучи. Через браму до міста в'їжджати вулицею, яка йде до Ринку і до гори повз [w ...nek Ринок?], котрий є дуже малий, просто вулиця до другої брами. Виїзд, що до Києва їде дорогою вздовж мало чого на стріляння з лука [вулиця довжиною менш ніж постріл з лука], інша вулиця поперечна.

А [ul...сок вуличок?] три, у ринку комор крамничих по дві сторони п'ятнадцять, від котрих йти до Замку на міст, на котрому взвод на двох ланцюгах. Входячи до замку,

32v

брама і вежа немала з двома поверхами у дві стіни будована. Йдучи від тієї вежі по правій стороні, городні дві: одна нижча, а друга вища. На них бланкування у дві стіни будоване, котре йде до другої вздовж башти. Біля тих городень на тій же стороні від тієї ж брами по землі йде будова – комора пана Steczkiego [Стецького?], замкова пекарня, сіни, у котрих кухня, в землі комора, а за нею пивниця. А комір замкових три, на котрих ізбочка з піччю, сіни на початку, навпроти друга іздебка з піччю, комора з нею і коморка. При вході є ганочок. На долі (знизу далі?) відразу за тим блокхауз і друга вежа w kacznie (наприкінці?). По лівій стороні відразу ж від тієї брами по землі комора пана Юринова. Також дві городні і бланкування у дві стіни будоване. Від ріки та озера, при котрих будови для мешкання. То є іздебка, сіни в початку, навпроти друга іздебка з коморою. Потім ізба із сінми і за тією ізбою немалі сіни в порядку, друга навпроти велика ізба усе з печами, ганок іде вздовж.

33

усієї тієї будови і підйом сходинок (wschodki?) три при них, за тими будовами йдуть дві городні з бланкуваннями. Аж до другої башти, котра теж має два поверхи і також у дві стіни збудована, біля котрих городень є знизу п'ять міських комор.

ЗАМКОВА АРТИЛЕРІЯ

Дві відлитих гарматки описаних
Дві залізних осадних гарматки з ложами
І дві не осадних без лож
Гаківниць великих і малих вісімдесят
Рушниць двадцять
Рогатина одна
Порохівниць сім
Шкіряних мішків два
Мідних бубнів два
Сто олов'яних куль до гармат

33v

Залізних куль до гармат п'ятсот і одна
Куль залізних і олов'яних до гаківниць шістсот тридцять і п'ять
Залізних форм для гармат чотири
А дерев'яна одна
Форм для гаківниць сім
І восьма для рушниць
Пороху для гармат і гаківниць п'ять бочок, дві неповних, бо забрано з них по кілька фунтів
Три ж бочки на два пальці не повні і одне повне барило
Пороху для рушниць дві бочки, одна повна, інша на два пальці не повна.
Олова [Ołowu] три штуки
Четверта наполовину не повна
Гора відділяє місто від замку, добре підкопана, бо округла з усіх сторін.

34

МІСЬКА ЛЮБЕЦЬКА ОRENDA

Корчма медова, пивна і горілчана із місцем за то все віддавна по шістсот польських злотих дає на кожен рік.

Перевіз на Дніпрі дає по сорок злотих польських на рік.

МЛИНИ НА БОЛОТАХ

Млин на Болгачу дає на рік польських злотих піввісімнадцяти
Млин на Моравлі дає на рік польських злотих півтринадцяти
Млин на Лебедивці дає на рік польських злотих півтринадцяти
Млин на Войні дає на рік польських злотих півтринадцять

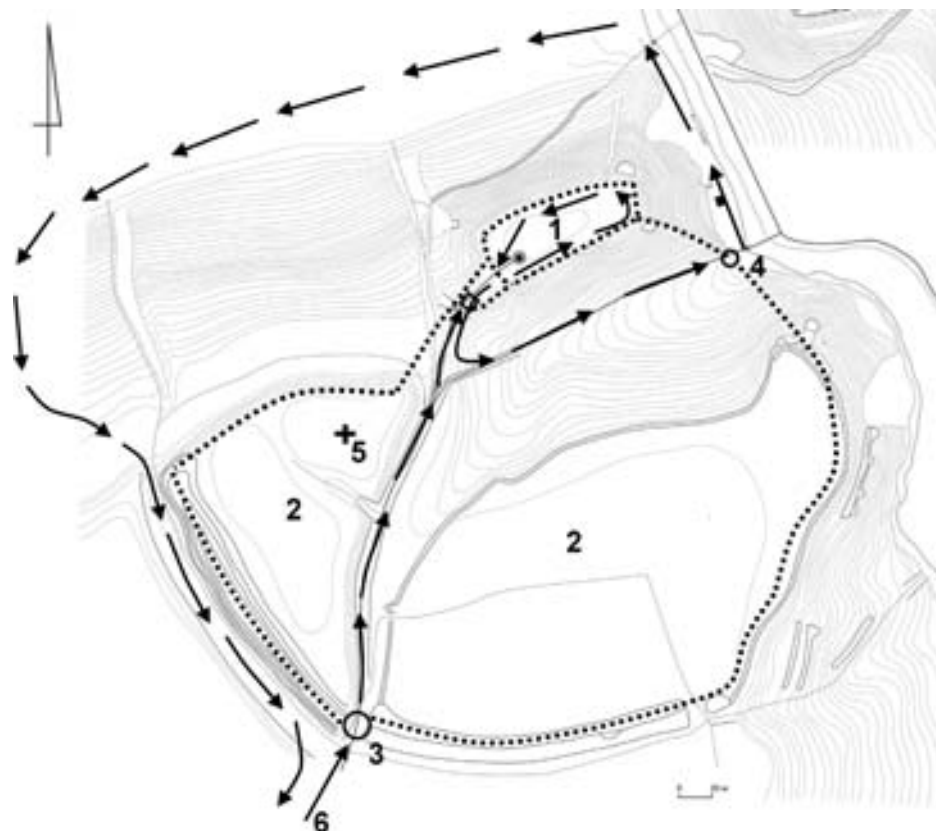

Рис. 1. План-схема Любеча зі шляхом Станіслава Мишка:

1. Замок.
2. Місто.
3. Київська брама.
4. Брагінська брама.
5. П'ятницька церква.
6. Реконструкція шляху, пройденого Станіславом Мишком під час складання опису.

34v

Млин на [...inidczey] Грушні [nivskie] куніче, поємне куніче, грош ловчий, грош поводний, помірне за то польських злотих дає вісімдесят на рік.

Млин на Калинівці, до якого виходить слобода за рік [...] за рік має платити по п'ятнадцять польських злотих.

Озера три замкові, з котрих лише іноді рибу, бо стоять на потребі замкові.

МІСТО ЛЮБЕЧ

При замку на тій же горі будинків у ньому усіх міських у кількості двадцять вісім і дві церкви.

Будинків шляхетських, боярських і попівських і тих, що замкові послугують – шістдесят.

Від тієї Київської брами вал іде і острог на ньому. Аж до тієї другої брами Брагінської, котра на низу

35

знаходиться – кінець Замкової гори, від котрої острог йде догори до Замку, а з другої сторони Замку з гори [...] острог йде додолу і низом йде так [dołem poszedł iako miasto stoię], як місто стоїть. А з-за гори, де місто стоїть, звідти вал йде до тієї ж Київської брами і острог на ньому.

ПЕРЕДМІСТЯ

Так за Київською брамою, як і за Брагинською, котрі за [??] замок від озера, у котрих міських будинків двісті і два доми. А боярських домів вісім з тих домів, що у місті самому, як і на передмістях, платять по три польські гроші від кожних воріт на рік. А шляхетські, боярські чи попівські, які замку служать, від того звільнені. Що дає двадцять злотих і вісімнадцять грошей.

35v

МІЩАНИ

Од пашні і од збіжжя, і від сіна платять на рік з того усього на нараховану суму сто тридцять три польських злотих.

Боярів [??] служб тридцять п'ять. З кожної служби повинні ставити по коню. Тих же повинностей на полі, щоб Короля Його Милості повинні ЙМ Паном Старостою (А w ...nie...doszci?) з паном Підстаростою вийти всюди і йти на стражу до Чернігова і де би того потреба була і для доставання язика.

(Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Archiwum Skarbu Koronnego z lat 1388-1826. – Dział LIV – Zbiór pism rozmaitych tyczących się dóbr królewskich. – S. 31V-35V)

Стаття посвящена замку у Любече – важному оборонному пункту на Дніпрі, котрий позволял контролювати подступи к Києву и Чернігову. Его описание сделано на основании ревизии замка польским дворянином Станиславом Мишком, сделанном в 1606 году. Соединение археологических и письменных источников позволяет достаточно описать замок.

В статье впервые публикуется полное описание замка в Любече.

Ключевые слова: Любеч, замок, инвентарь, фортификация.

The article is devoted to the castle in Liubech, an important defensive point on the Dnieper, which allowed to control the roads to Kiev and Chernihiv. The description of the castle was made according to the inspection notes by the Polish nobleman Stanislaw Myshko in 1606. The combination of archaeological and written sources allows to make an exact description of the castle of Liubech.

Key words: Liubech, the castle, the inspection, the fortification.

